

ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

*Ένας Έλληνας τραπεζίτης και επιχειρηματίας
του 19ου αιώνας για το Βυζάντιο: Παύλος Καλλιγιάς*

ΛΕΥΚΗ

Εισαγωγικά

Η πρόσφατη έκδοση στην νεοελληνική γλώσσα της ογκωδεστάτης διδακτορικής διατριβής της Marie-Paule Masson-Vincourt, *Paul Calligas (1814-1896) et la foundation de l'État grec* (Paris, L'Harmattan, 1997)¹, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα μακράς και κοπιώδους προετοιμασίας και προπαρασκευής, δίδει την πρόσφορο αφορμή για την αξιολόγηση του βυζαντινολογικού έργου του Παύλου Καλλιγιά και της συνεισφοράς του στην βυζαντινή γραμματεία.

Στον ιστορικά βαρυσήμαντο για τους Έλληνες δέκατο ένατο αιώνα της πολυαίμακτης Εθνεγερσίας και της πολιτικής Παλιγγενεσίας, αλλά και της σύνδρομης προσπαθείας για την ανασυγκρότηση της παιδείας, θεωρούμενη μάλιστα και ως παλινόστηση των Μουσών, ακολούθων της ανακτημένης ελευθερίας, έζησε και διακόνησε τα Γράμματα ο Παύλος Καλλιγιάς (Σμύρνη 20 Σεπτεμβρίου 1814-Φάληρο 15/27 Σεπτεμβρίου 1896)². Ο Καλλιγιάς υπήρξε μαζί με τους συγχρόνους του

1. Marie-Paule Masson-Vincourt, *Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, μτφ. Αρη Αλεξάκη, Αγγελικής Παπαδοπούλου, Κώστα Τσινάρη. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2009, 839 σσ. [Νεοελληνική Προσωπογραφία]. Πβ. Γ. Π. Μαλούχου «Η περιπέτεια ενός φιλελευθέρου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Το Βήμα της Κυριακής*, 28 Μαρτίου 2010, σ. 18/46/B2.

2. Για τα βιογραφικά του Παύλου Καλλιγιά πβ., κατά χρονική σειρά δημοσιεύσεως, τον επικήδειο λόγο του Ε. Λυκούδη «Καλλιγιάς», εφ. *Εστία* 17 Σεπτεμβρίου 1896, την νεκρολογία του Σπ. Λάμπρου (Sp. Lampros) εις *Byzantinische Zeitschrift* 6 (1897) 217-18, την Εισαγωγή του Αλκ. Κρασσά «Βιογραφία Παύλου Καλλιγιά», εις Π. Καλλιγιά, *Μελέται νομικαί, πολιτικά, οικονομολογικά, ιστορικά, φιλολογικά κλπ. και Λόγοι εν τη Εθνοσυνελεύσει και τη Βουλή*, εκδ. υπό Γ. Π. Καλλιγιά, τόμ., Α'. Εν Αθήναις: Α. Κωνσταντινίδης, 1899, σσ. ζ'-ιστ' [= *Μελέται βυζαντινής ιστορίας. Λασκαρίδαι – Παλαιολόγοι. Από της Πρώτης (1204) μέχρι της Τελευταίας Αλώσεως (1453)*]. Προλογικά Α. Γ. Σαββίδης. Αθήνα, Δημιουργία, 1997, σσ. ιθ'-κη', καθώς και το βιογραφικό σχεδιάσμα «Παύλος Καλλιγιάς», εις *Απάνθισμα βιογραφικόν των απο της συστάσεως του Ελληνικού Πανεπιστημίου εκλιπόντων τον βίον καθηγητών αυτού, 1837-1916*. Πρυτανεία Ιωαν. Μεσολωρά. Επιμ. Α. Α. Δημητριάδου. Αθήνησι 1916, σσ. 110-118. Πβ. Κ. Καιροφύλλα, *Παύλος Καλλιγιάς. Η ζωή και το έργον του*. Αθήναι 1937. Κ. Βοβολίνη «Καλλιγιάς Παύλος», *Μέγα Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη*, τόμ. Α'. Αθήναι 1958, σσ. 189-200. Marie – Paule Masson-Vincourt, *Paul Calligas (1814-1896) et la foundation de l'Etat grec*. Paris 2000, ελλ. μτφ. 2009, σσ. 719-729 η εργογραφία του Καλλιγιά. Το 1996 κυκλοφορήθηκε από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος καλαίσθη-

Πέτρο – Αρχιμήδη Βράϊλα – Αρμένη (1812-1884) και Μάρκο Ρενιέρη (1815-1897) ένα τυπικό παράδειγμα «πολιτικού διανοουμένου»³, που έδρασαν κατά την περίοδο 1850-1890, η οποία αποτελεί για την νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη εποχή ιδεολογικής ανασυγκροτήσεως σε σχέση με την ιστορική πραγματικότητα⁴.

Μετά από μία βραχεία περιγραφή των σπουδών, του συγγραφικού έργου και της επιχειρηματικής και τραπεζικής δραστηριότητας του Καλλιγά (Ενότητα 1), αναλύεται στην δεύτερη ενότητα ο ρόλος του Καλλιγά ως ιστορικού και το συγγραφικόν του έργον και στην τρίτη ενότητα παρακολουθείται η περί του περί Βυζαντίου συγγραφική του προσφορά και αξιολογείται η συνεισφορά του. Τα Συμπεράσματα ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της ερεύννης.

το, επετειακό λεύκωμα με τον τίτλο: *Παύλος Καλλιγάς 1814-1896: τιμητική έκδοση για την εκατονταετηρίδα από τον θάνατό του*. Αθήνα 1996. Πβ. σσ. 13-21 (βιογραφικό χρονολογικό διάγραμμα) και σσ. 49-59 (σχεδιάγραμμα εργογραφίας).

Για τις σημαντικές και διαφορετικές όψεις του πολυσχιδούς έργου του πβ. Σπ. Λάμπρου «Ο Καλλιγάς ως ιστορικός», *Ιδίου, Λόγοι και Άρθρα*. Αθήναι, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1902, σσ. 583-591 (πρώτη δημοσίευση εις εφημ. *Εστία*, 29 και 30 Σεπτεμβρίου 1896). Π. Μπρατσιώτη «Ο Παύλος Καλλιγάς ως Χριστιανός επιστήμων, 1814-1896», *Θεολογία* ΚΒ (1951) 26-39. Ηλία Κυριακοπούλου «Αι περί πολιτεύματος ιδέαι του Π. Καλλιγά», *Σύμμεικτα Αλεξάνδρου Σβάλου*. Αθήναι 1960, σσ. 305-315. Επ. Κ. Στασινοπούλου, *Η ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος 1841-1996*. Αθήνα 1966, σσ. 70-74, όπου κρίσεις για την θητεία των δύο τραπεζιτών στην Εθνική Τράπεζα. Ε. Ν. Χωραφά «Παύλος Καλλιγάς 1814-1896», εις Π. Καλλιγά, *Θάνατος Βλέκας*. Φιλολογική επιμέλεια Απ. Σαχίνης. Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1991, σσ. 7-36 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη]. Δ. Τσάκωνα, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και πολιτικής κοινωνίας*, τόμ. Β'. Αθήνα, Σώφρων, 1992, σσ. 235-241. Α. Γ. Σαββίδη «Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) ως ιστορικός ερευνητής των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου», *Νέα Εστία*, τόμ. 141, τχ. 1669 / 15-1-1997, σσ. 108-113 [= Π. Καλλιγά, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας. Λασκαρίδαι – Παλαιολόγοι...* 1997, σσ. ε'-ιζ']. Λ. Πάτρα, *Εξουσία και διανοήση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α'. Αθήνα, Το Οικονομικόν, 2005, σσ. 252-268, 354-355. Αδ. Συρμαλόγλου, *Φορολογία ή χρεοκοπία. Η φορολογική πολιτική στη Βουλή των Ελλήνων 1862-1910*. Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2007, σχετικά με την δραστηριότητά του ως μέλους του Ελληνικού Κοινοβουλίου κατά την ψήφιση των φορολογικών νόμων. Χαρικλείας Δημακοπούλου, *Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού αστικού κώδικος. Η περίοδος των αναζητήσεων: 1822-1891. Συμβολή εις την Ιστορίαν του Νεοελληνικού Δικαίου*. Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2008 [Επετηρίς Κέντρου Ερεύννης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου, τόμ. 41, παράρτημα 9], σχετικά με την συμβολή του στην ελληνική νομική σκέψη και πρακτική.

3. Π. Νούτσου «Ο Μάρκος Ρενιέρης ως πολιτικός διανοούμενος», εις Μ. Ρενιέρη, *Φιλοσοφία της Ιστορίας. Δοκίμιον*. Εν Αθήναις 1841 [ανατ. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999], σσ. ΙΧ-XXXVI.

4. Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια*, τόμ. Α' *Ευρωπαϊκές επιδράσεις και προσπάθειες για μια εθνική φιλοσοφία 1828-1875*. Αθήνα, Γνώση, 1995, σσ. 17-51.

1. Βίος, σπουδές και δραστηριότητα

Πολυμερής προσωπικότητα ο Καλλιγιάς, προερχόμενος από τον Ελληνισμό της Διασποράς - καταγόμενος από την Κεφαλληνία⁵ γεννήθηκε στην Σμύρνη (20.9.1814), - μεγάλωσε σε ένα αστικό περιβάλλον - οι γονείς του ασκούσαν με επιτυχία το εμπόριο, - εφοίτησε κατά πρώτον στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, στην συνέχεια στην Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας και ολοκλήρωσε την εγκύκλια παιδεία του με Gymnasial Absolutorium στο Μόναχο (11/23 Αυγούστου 1834), σπούδασε στην συνέχεια Νομικά, Φιλοσοφία και Ιστορία, αρχικά (Οκτώβριος 1834) στο Μόναχο, όπου είχε δασκάλους τον Fr. Thiersch και τον Fr. Schelling, στην συνέχεια στο Βερολίνο (Οκτώβριος 1835), όπου παρακολούθησε στην Φιλοσοφία τις παραδόσεις του K. L. Michelet, στην Ιστορία τις παραδόσεις του L. von Ranke και στα Νομικά τις παραδόσεις του E. Gans και του F.C. von Savigny, και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Χαϊδελβέργη, όπου ανεκηρύχθη Διδάκτωρ του Δικαίου την 12/24 Αυγούστου 1837, άφησε ανεξίτηλη την παρουσία του ως πανεπιστημιακός⁶, χαρακτηρισθέντος ως «η διασημότερα ίσως μορφή της Νομικής Σχολής του παρελθόντος αιώνας» από τον Π. Ζέπο (1908-1982)⁷, δικαστικός λειτουργός⁸, αναμείχθηκε στην πολιτική και εξελέγη βουλευτής⁹, Πρόεδρος της Βουλής¹⁰ και εν

5. Ο πατέρας του Καλλιγιά, Παναγής, καταγόταν από την κωμόπολη Καλλιγάτα της Κεφαλληνίας, η μητέρα του προερχόταν από την αρχοντική οικογένεια των Μαυρογορδάτων της Σμύρνης. Το πραγματικό του όνομα ήταν Άννινος, ο πατέρας του διατηρούσε το επώνυμο Άννινος - Καλλιγιάς, ο Παύλος Καλλιγιάς παρήτησε το όνομα Άννινος και διетήρησε το παρώνυμο Καλλιγιάς, με το οποίο και έμεινε γνωστός.

6. Ο Καλλιγιάς ανακηρύχθηκε υφηγητής του Φυσικού Δικαίου στις 10 Ιανουαρίου 1839, στις 14 Μαρτίου 1842 υφηγητής «των Πανδεκτών κατά την εν Ελλάδα ισχύν αυτών», επίτιμος Καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου στις 11 Σεπτεμβρίου 1843, θα απολυθί στις 12 Ιουνίου 1845 από την Κυβέρνηση Κωλέττη, θα επανέλθει στο Πανεπιστήμιο στις 19 Αυγούστου 1854 ως έκτακτος Καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου, τακτικός Καθηγητής από την 1η Οκτωβρίου 1862 έως την παραίτησή του την 30η Αυγούστου 1879. Πρύτανης του Πανεπιστημίου κατά το ακαδ. έτος 1869-70, Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής κατά τα έτη 1845-46, 1872-73 και 1877-78.

7. Π. Ζέπου «Νομική Σχολή», *Νέα Εστία* 22 (1937), τχ. 263, 1.12.1937, σσ. 1783-1790.

8. Αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου ο Καλλιγιάς το 1851, παρέμεινε στην θέση αυτή μέχρι του 1854.

9. Ο Καλλιγιάς παραιτήθηκε το 1879 από την πανεπιστημιακή έδρα, κατήλθε στην πολιτική κόνιστρα και εξελέγη βουλευτής Αττικής μέχρι την ανάληψη των καθηκόντων του ως Υποδιοικητού της Εθνικής Τραπέζης.

10. Πρόεδρος της Βουλής εξελέγη την 4η Νοεμβρίου 1883 -Γ΄ Σύνοδος 1883-84- και εκ νέου την 8η Νοεμβρίου 1884 -Δ΄ Σύνοδος 1884-85.

τέλει διετέλεσε και Υπουργός¹¹, κορυφαίος οικονομικός παράγοντας του τόπου, Νομικός Σύμβουλος της Εθνικής Τραπέζης από της συστάσεώς της (1841), Διοικητής της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, αφού προηγουμένως είχε χρηματίσει Υποδιοικητής από της 15ης Μαΐου 1885 έως την 2αν Ιουλίου 1890, Διοικητής από της 2ας Ιουλίου 1890 έως τον θάνατό του (16. 9. 1896)¹², Πρόεδρος της Πανελληνίου Ατμοπλοϊκής Εταιρείας (Φεβρουάριος 1881), ιδρυτής της Εθνικής Ασφαλιστικής Εταιρείας (1891), ενωτισμένος με την Μεγάλη Ιδέα – ίδρυσε μετά του Ρενιέρη την «Εθνική Άμυνα»¹³, που απετέλεσε την σημαντικότερη επαναστατική εταιρεία στην Ελλάδα¹⁴, ένας σύλλογος που αποτελούσε συνέχεια των εθνικών επιτροπών που είχαν αναμιχθή στην Κρητική Επανάσταση, συνέβαλε στην κατάστρωση λεπτομερούς στρατιωτικού σχεδίου για τον συντονισμό των επαναστάσεων στην Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη, και στην διοχέτευση όπλων σε αποθηκευτικούς χώρους στην μεθόριο¹⁵, με πλούσια κοινωνική δράση – Πρόεδρος της Αθηναϊκής Λέσχης¹⁶, αντεπιστέλλον μέλος (10/22 Ιουλίου 1849) της «Εταιρείας Φιλομαθών της Κερκύρας», μέλος της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (25 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου 1851), επίτιμον μέλος της «Ιονίου Εταιρείας Γραμμάτων, Επιστημών και Τεχνών» (9 /21 Νοεμβρίου 1861), μέλος του Φ. Σ. Παρνασσός (1865), του επιστημονικού ομίλου Αθηναίων (20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1865), επίτιμον μέλος του Εν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικού Συλλόγου (22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1871), μέλος της Επιτροπής των Φιλαρχαίων, που ίδρυσε ο Γ. Σταύρου το 1862 με στόχο την οικονομική ενίσχυση της προσπάθειας για την διάσωση των μνημείων, μεταξύ

11. Υπουργός Δικαιοσύνης επί δίμηνο (16 Μαΐου έως 16 Ιουλίου 1854), στις 16 Απριλίου 1864 διορίσθηκε υπουργός επί των Εξωτερικών στην Κυβέρνηση Ζ. Βάλβη, συνόδευσε τον βασιλέα Γεώργιο Α΄ κατά το ταξίδι του στις προσαρτηθείσες Ιονίες Νήσους (25 Μαΐου - 22 Ιουνίου 1864), το 1865 υπουργός της Δικαιοσύνης και Παιδείας και κατά το διάστημα από 3/15 Μαρτίου 1882 έως 7/19 Μαΐου 1883 υπουργός Οικονομικών στην Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη.

12. Πβ. Ιω. Βαλαωρίτη, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1842-1902). Εν Αθήναις, Κωνσταντινίδης*, 1902 [ανατ. με Πρόλογο Π. Τζαννετάκη. - Εισαγωγή Σπ. Ασδραγά. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980 (1988)].

13. Λ. Παν. Πάτρα, *Εξουσία και διανοήση στη νεότερη*, τόμ. Α΄, σ. 235.

14. Ευ. Κωφού, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*. Μετάφραση – Επιμέλεια Lexicon. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2001, σσ. 88-94.

15. Ευ. Κωφού «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989) 101-127.

16. Η «Αθηναϊκή Λέσχη» 1875-2000. *Εκατόν είκοσι πέντε χρόνια κοινωνικο - πολιτισμικής δραστηριότητας*. Επιμ. Φαίδ. Μπουμπουλίδου. Αθήνα 2001, σ. 72.

άλλων και με την έκδοση λαχείου «υπέρ των αρχαιοτήτων»¹⁷-, κατέλιπε σημαντικό και πολυσχιδές συγγραφικό έργο τόσο κατά την θητεία του ως πανεπιστημιακού και πολιτικού όσο και κατά την θητεία του ως Διοικητού της Ε.Τ.Ε., διάσημος λογοτέχνης, - με το κοινωνικό του μυθιστόρημα *Θάνος Βλέκας*¹⁸, - έγκριτος συγγραφέας φιλοσοφικών δοκιμίων και ιστορικών μελετών, όπως οι φιλοσοφικές και φιλολογικές διαλέξεις του¹⁹, καθώς και οι εκτενείς βιβλιοκρισίες του στο έργο του Π. Βράϊλα - Αρμένη και του Θεοφίλου Καΐρη²⁰ - και περισπουδάστων βυζαντινολογικών μελετών. Ο Καλλιγιάς έτυχε δύο παρασήμων, του Σταυρού των Ταξιαρχών (30.3.1883) και του Σταυρού Ανωτέρων Ταξιαρχών (7.5.1883)²¹.

2. Ο Παύλος Καλλιγιάς ως ιστορικός

Ο Π. Καλλιγιάς, όπως και η πλειονότητα των Ελλήνων διανοουμέ-

17. Στην Επιτροπή, η οποία διελύθη το 1869, μετείχαν επίσης ο Γ. Βασιλείου, Ευθ. Κεχαγιάς και Α.Ρ. Ραγκαβής. Α. Ρ. Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα* [1844-1930], ανατ. με πρόλογο Τάκη Καγιαλή, ευρετήρια Αγγελικής Λούδη, τόμ. Γ'. Αθήνα 1999, σσ. 156-157, 372-373. Πβ. Αγγελικής Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*. Αθήνα 1977, σ. 127. Β. Χ. Πετράκου, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της, 1837-1987*. Αθήνα 1987, σ. 46. Σοφία Ματθαίου, «Στ. Α. Κουμανούδης-Αλ. Ρ. Ραγκαβής. Μία συγκριτική προσέγγιση», *Μνήμων* 28 (2006-2007) 169-208, εδώ σ. 177.

18. Π. Καλλιγιάς, *Θάνος Βλέκας*. Α' δημοσίευση εις *Πανδώρα*, τόμ. 6ος, 15 Οκτ. 1855 - 15 Φεβρ. 1856, φυλ. 134-142. Α' έκδοση *Θάνος Βλέκας, μυθιστορία ευρεθείσα εν τοις εγγράφοις τινάς και δημοσιευθείσα* υπό Παύλου Καλλιγιά. Αθήναι 1891. *Θάνος Βλέκας*, φιλολογική επιμέλεια Απ. Σαχίνη μετά Προλόγου (σσ. 7-36) Ε. Ν. Χωραφά. Αθήνα 1991 [Εκδόσεις Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη ΝΕΒ 13]. *Θάνος Βλέκας*, εκδόσεις Πελεκάνος, εφημ. Το Βήμα, 2009 [Βιβλιοθήκη Νεοελληνικής Γραμματείας 10].

19. Π. Καλλιγιάς «Περί Φαίδρου του Πλάτωνος», *Πανδώρα* Γ', φυλ. 63-64 (1-15 Νοεμβρίου 1852) [= Π. Καλλιγιάς, *Μελέται νομικά, πολιτικά, οικονομολογικά...*, τόμ. Β', εκδ. υπό Γ. Π. Καλλιγιά. Αθήναι, Α. Κωνσταντινίδης, 1898, σσ. 281-303]. «Δύο λόγοι του Υπερείδου», *Πανδώρα* Δ', φυλ. 87 (1 Νοεμβρίου 1853) [= Π. Καλλιγιάς, *Μελέται νομικά* τόμ. Β', σσ. 304-311]. «Περί Πυθαγόρου», *Πανδώρα* ΙΖ' (1867) [Ιδίου, *Μελέται* τόμ. Β', σσ. 312-328] «Αι Αθήναι επί των τελευταίων σοφιστών», *Αττικόν Ημερολόγιον* Γ' (1869) [= Ιδίου, *Μελέται*, τόμ. Β', σσ. 329-340] «Περί του αρχαίου δράματος», *Αθηνά*, αρ. 1429-1453, 1847 [= Ιδίου, *Μελέται*, τόμ. Β', σσ. 390-470] «Οι Ιππής του Αριστοφάνους», *Αθηνά*, αρ. 1349-50, 1846 [= Ιδίου, *ένθ' αν.*, τόμ. Β', σσ. 471-484].

20. Πρόκειται για την βιβλιοκρισία του έργου του Θ. Καΐρη, *Γνωστική και στοιχειά φιλοσοφίας*, δημοσιευθείσα εις *Πανδώρα* Β', φυλ. 26 (15 Απριλίου 1851) [= Π. Καλλιγιάς, *Μελέται*, τόμ. Β', σσ. 248-254] και την βιβλιοκρισία του έργου του Π. Βράϊλα-Αρμένη, *Δοκίμιον περί πρώτων ιδεών και αρχών*, δημοσιευθείσα εις *Πανδώρα* Β', φυλ. 38 (15 Οκτωβρίου 1851) [= Π. Καλλιγιάς, *Μελέται* τόμ. Β', σσ. 255-266].

21. Νίκας Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης, ο συλλέκτης. Μελέτη της αλληλογραφίας του*. Αθήνα, Επικαιρότητα, 1996.

νων της εποχής, συμπορεύεται σε γενικές γραμμές με το ιστορικό έργο του Σπ. Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, οι οποίοι εδραίωσαν την έννοια της συνεχείας του ελληνικού έθνους. Η μελέτη των διαδοχικών φάσεων της ιστορικής και πολιτισμικής ιστορίας του Ελληνισμού εντάσσεται συνεπώς στην προσπάθεια ερμηνείας του εθνικού χαρακτήρα των νεωτέρων Ελλήνων. Για τους Έλληνες φιλοσόφους της ιστορίας, η ενότητα του Ελληνισμού είναι θρησκευτική και συγχρόνως πολιτική. Υφίσταται ως κοινότητα, θρησκείας, εθίμων και ηθών. Ο ιστορικός αυτός που αναγνωρίζει την αιτιατή σχέση ανάμεσα στον ιστορικό και τον φιλοσοφικό παράγοντα, ερμηνεύει τον Ελληνισμό ως ένα πολιτισμικό ρεύμα που διέρχεται μέσα από διάφορες φάσεις²². Καίρια το επισημαίνει ο Ρενιέρης, υπογραμμίζοντας ότι «Όπισθεν του πολιτικού της Ανατολής ζητήματος, υπάρχει το φιλοσοφικόν της Ανατολής ζήτημα και η Ελλάς είναι προωρισμένη να λύση και το έν και το άλλο»²³. Αναδεικνύεται η συνάφεια μεταξύ Ελληνισμού και ιστορικής ανελιξεως της υποκειμενικότητας, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τόσο τον Ρενιέρη, όσο και τον Καλλιγά. Διάχυτο είναι το φαινόμενο αυτό στο βυζαντινολογικό του έργο, που καλύπτει την περίοδο μετά την Άλωση της ΚΠόλεως του 1204 έως το 1453.

Ως ιστορικός ο Καλλιγάς εκκινεί εκ της βασικής θέσεως του Κικέρωνος, σύμφωνα με την οποία «ποιος δεν γνωρίζει ότι ο πρώτος νόμος της ιστορίας είναι να μην τολμά ο συγγραφέας να πη τίποτε το αναληθές; και ο δεύτερος, να έχη το θάρρος να λέγη όλη την αλήθεια;»²⁴. Κατά την μελέτη της ιστορίας και περιόδων του Ελληνισμού θα λάβη υπ' όψιν του τρεις παραμέτρους: Πρώτον, την ακρίβεια των γεγονότων που αναφέρονται, δεύτερον, την ηθική αξιολόγησή τους, και τρίτον, την αναζήτηση των αιτίων και των συνεπειών τους²⁵. Θα υποστηρίξει πολύ νωρίς την σημασία συγγραφής της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως²⁶, ενώ θα τον απασχολήσουν, αν όχι συστηματικά, σημαντικά γεγονότα, καθοριστικά της Ελληνικής Επανάστα-

22. Πβ. Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου «Μάρκος Ρενιέρης: Η ρομαντική ιστοριογραφία στην φιλοσοφική της θεώρηση», εις Μ. Ρενιέρη, *Ιστορικά Μελέται. Ο Έλλην Πάπας...*, Αθήνα 2004, σσ. ξά-πγ', εδώ σσ. ξγ'-ξε'. Από το εμπριθές, έμπλεο στοχασμού κείμενο της Κυρίας Αργυροπούλου, ωφελήθηκα πολλαπλά.

23. Μ. Ρενιέρη «Περί του νόμου της ιστορίας της ανθρωπότητας», *Ευρωπαϊκός Ερμηνιστής* 1 (1840) 317-327.

24. Cicero, *De oratore* II xv 62.

25. Π. Καλλιγά «Ιστοριογραφικά σκέψεις», *Πανδώρα*, αρ. 206-208, 1858 [= *Μελέται Νομικάί*, τόμ. Β', σσ. 1-57, εδώ σ. 3].

26. Π. Καλλιγά «Ιστοριογραφικά σκέψεις», *Πανδώρα*, αρ. 206-208, 1858 [= *Μελέται Νομικάί*, τόμ. Β', σσ. 1-57, εδώ σ. 3].

σεως, όπως η ναυμαχία στο Ναυαρίνο²⁷, η αποτυχημένη προσπάθεια επαναστάσεως στην Ελλάδα κατά τον 17ον αιώνα²⁸. Εκεί, όμως, που θα καταξιωθεί ως ιστορικός είναι η βυζαντινή περίοδος.

Στο δοκίμιό του *Ιστοριογραφικάί Σκέψεις* είχε υποστηρίξει ότι η Ιστορία όφειλε να ενδιαφέρεται όχι μόνον για τις περιόδους ανθήσεως, αλλά να ασχολήται και με εποχές παρακμής. Στο έργο του αυτό εκθειάζει τα πλεονεκτήματα της χρονολογικής αφηγήσεως των γεγονότων. Ο Καλλιγιάς γράφει την ιστορία του ακολουθώντας πιστά τα γεγονότα. Στον όρο «γεγονότα» περιλαμβάνει και τα πολιτιστικά δημιουργήματα, όπως κοινωνική οργάνωση, οικονομία, θρησκεία²⁹.

3. Ο Παύλος Καλλιγιάς και το Βυζάντιον

Στην αναδίφηση της ιστορίας ήχθη ο Καλλιγιάς μέσω της μελέτης του Ρωμαϊκού Δικαίου³⁰ –και ως διδάσκαλος του Ρωμαϊκού Δικαίου άφησε μνήμη αγαθή, όπως εξάγεται από μαρτυρίες μαθητών του³¹– και για τούτο η πρώτη αυτού πρωτότυπη ιστορική συγγραφή αναδεικνύει τον συγγραφέα να ευρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ του ρωμαϊκού και βυζαντινού κόσμου. Πρόκειται για την μελέτη *Περί δουλοπαροικίας παρά Ρωμαίοις και Βυζαντίοις και περί φορολογικών διατάξεων*³². Έ-

27. Π.Κ. «Η εν Ναυαρίνω ναυμαχία», *Πανδώρα*, αρ. 89, 1.12.1853 [= *Μελέται Νομικάί*, τόμ. Β', σσ. 142-163].

28. Π. Κ. «Απόπειρα επαναστάσεως εν Ελλάδι κατά τας αρχάς της ΙΖ' εκατονταετηρίδος», *Πανελλήνιον*, αρ. 20-21-22, 1853 [= *Μελέται Νομικάί*, τόμ. Β', σσ. 628-653]. Πρόκειται για μετάφραση της ανακοινώσεως του Berger de Xivrey στην Γαλλική Ακαδημία των Επιγραφών και της Φιλολογίας (Academie des Inscriptions et Belles Lettres), με θέμα την αποτυχία μιας αποπείρας εξεγέρσεως στην Μάνη το 1618, την οποία είχε υποστηρίξει ο Richelieu προς όφελος του Δούκα ντε Νεβέρ, απογόνου των Παλαιολόγων.

29. Marie-Paul Masson-Vincourt, *Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896)*... σσ. 701-702.

30. Ο Καλλιγιάς συνέγραψε συνθετικό πεντάτομο έργο με τον τίτλο *Σύστημα του Ρωμαϊκού Δικαίου καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται*. Αθήναι, 1848-55 (⁴1930, εκδ. Φέξης).

31. Τούτο δηλώνει ο Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης (1855-1914), φοιτητής του και μεταγενέστερος Υποδιοικητής και Διοικητής της Εθνικής Τραπέζης (1895-1914) σε επιστολή του προς την μητέρα του, γράφοντας ότι «είναι ο καλύτερος των καθηγητών. Ομιλεί δε ευκρινέστατα και συνοπτικώτατα. Εις το μάθημα συχνάζουν πάντοτε περί τους 400 μαθητάς». Κ. Κατηφόρη «Οι σπουδές του Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», εις Θ. Καλαφάτης-Ζ. Συνοδινός, επιμ., *Η ζωή και το έργο του Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη, Υποδιοικητή και Διοικητή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος 1895-1914* (Διεπιστημονικό Συνέδριο, Λευκάδα 12-15 Οκτωβρίου 2000). Αθήνα 2007, σσ. 254-261, εδώ σ. 258 [Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λευκάδας - Πανεπιστήμιο Πειραιώς].

32. Δημοσιεύθηκε κατά πρώτον εις *Πανδώρα*, τόμ. Ι', φυλ. 220 (15.5.1859) 73-80, φυλ. 221 (1.6.1859) 97-106, φυλ. 222 (15.6.1859) 121-130, φυλ. 223 (1.7.1859) 145-150, στην συνέχεια εις *Θέμις* 9 (1865) σσ. 154-247 και τέλος εις Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*. Αθήναι, Α. Κορομηλά, 1882, σσ. 183-304.

χει αναγνωρισθεί³³ ότι η «περιλάλητος» αυτή μελέτη³⁴, αποτελεί την πρώτη συστηματική διαπραγμάτευση του βυζαντινού φορολογικού συστήματος και ο συγγραφέας σκοπεύοντας να μελετήσει την ιστορία του θεσμού των *εναπογράφων* στο Βυζάντιο, κατώρθωσε με την διακρίνουσα σε αυτόν «οξύνοια και πολυμάθεια»³⁵, να οδηγηθεί «εις καθολικήν εξέτασιν της γεωργικής και οικονομικής των Βυζαντινών καταστάσεως εν σχέσει προς την στρατολογία και φορολογία»³⁶. Ένα πρόσθετο *testimonium* του έργου αυτού είναι το γεγονός ότι η μελέτη αυτή του Καλλιγά αξιοποιήθηκε από τους κορυφαίους Ρώσους ιστορικούς μελετητές της Βυζαντινής κοινωνίας της προ-σοβιετικής περιόδου B. G. Vasilievski (1839-1899), Skalabanovic και Uspenskii³⁷.

Το ενδιαφέρον στοιχείο του έργου αυτού του Καλλιγά έγκειται στο γεγονός ότι ο τραπεζίτης λόγιος πραγματεύεται δύο θέματα που τον απασχολούσαν την εποχή εκείνη και ταυτόχρονα ταλάνιζαν την ελληνική οικονομία των μέσων του 19ου αιώνα: πρώτον, το καθεστώς της ιδιοκτησίας, το οποίον συνδέεται με την θέση των ακτημόνων χωρικών, και δεύτερον, το σύστημα της φορολογήσεως της ακινήτου περιουσίας. Θέτοντας ως στόχο του να βρεί και να προτείνει λύσεις για το παρόν, αντλεί διδάγματα από την μελέτη της ιστορίας. Η εισαγωγή στο έργο του «Περί δουλοπαροικίας παρά Ρωμαίοις...» απηχεί τις αρχές που διετύπωσε στον *Θάνο Βλέκα*. Η γή είναι γενναιόδωρη όταν καλλιεργείται με ζήλο, αλλά προϋπόθεση για να μην εγκαταλειφθεί είναι να υπάρχει η προστασία των νόμων. Παρόλα αυτά μόνον η ιδιοκτησία προστατεύεται, η οποία όμως πάσχει από έλλειψη εργατικών χειρών. Οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες αρκούνται σε μία σχετική αυτάρκεια, η οποία όμως δεν μπορεί να τροφοδοτήσει το εμπόριο. Για τον λόγο αυτό ο Καλλιγάς συνιστά την δημιουργία μιας τάξεως «αγροτών-εργατών» και προσδιορίζει την δραστηριότητά της ως «ελευθέρα

33. Ο Α. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας από των Ομηρικών Χρόνων μέχρι και των ελληνομακεδονικών*, τόμ. Β' (Παπαδήμας, 1992), σ. 366 εκθειάζει την μοναδικότητα της μελέτης του Καλλιγά. Η Ακαδημαϊκός Αγγελική Λαΐου (1941-2008) «Γύρω από τη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου», *Ιδίας*, Γενική Εποπτεία, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ον αιώνα*. Επιστημονική Επιτροπή Cecile Morrisson, Χ. Μπούρας, + Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης, τόμ. Α'. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σσ. 45-53, θα αποδώσει τον δέοντα σεβασμό στην πρωτοποριακή μελέτη του Καλλιγά.

34. Σύμφωνα με τον Σπ. Λάμπρο, *Λόγοι και Άρθρα*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1902, σ. 584.

35. Α. Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία*, τόμ. Β', σ. 364.

36. Σπ. Λάμπρου, *Λόγοι*, σ. 584. Α. Γ. Σαββίδη, *ένθ' αν.*, σ. ι'.

37. Α. Μ. Ανδρεάδου, *ένθ' αν.*, σσ. 367-369.

εργασία αμειβομένη πρεπόντως και συνετώς διευθυνομένη»³⁸. Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι

«[...] είναι το σημεῖον της άκρας ακμής της γεωπονίας, όπως μόλις κατά τους ημετέρους χρόνους εν τοις ευνομουμένοις των εθνών έχομεν παραδείγματα. Τοιαύτη ακμή δύο τινά υποθέτει, την κοινήν ελευθερίαν και την ισότητα όλων ενώπιον του νόμου, συνάμα όμως την ύπαρξιν κεφαλαίων προς προκαταβολήν της αμοιβής των ελευθέρως εργαζομένων και άφθονον χορήγησιν όλων των προς καλλιέργειαν αναγκαίων»³⁹.

Η μελέτη της καταστάσεως των δουλοπαροίκων κρίνεται «σπουδαιότατη», και αυτό όχι μόνον για την ανάλυση της «Βυζαντινών κοινωνίας και των αιτίων της παρακμής αυτής»⁴⁰, αλλά και για την ανάλυση της συγχρόνου ελληνικής γεωργίας, δεδομένου ότι ένα τέτοιο σύστημα συνδέεται με διαφόρων ειδών πολυποικίλες φορολογίες και αγγαρείες.

Στο μελέτημά του αυτό ο Καλλιγιάς καταφερόταν σφοδρώς κατά του εγγείου φορολογικού συστήματος των Βυζαντινών και αναφερόταν με περιφρόνηση ως προς τα ενεργηθέντα στον τομέα αυτό καθόλη την διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ισχυριζόταν, ειδικότερα, ότι για δώδεκα αιώνες «ούτε η εξερήμωσις της χώρας, ούτε η εξόντωσις των κατοίκων, ούτε η καταστροφή των κτημάτων, προεκάλεσαν οιανδήποτε μεταρρύθμισιν ή βελτίωσιν», ότι «όλοι οι φόροι επεσώρευθησαν επί της γής, οι δε έμμεσοι ήσαν ελάχιστοι... και το εμπόριον ήτο νεκρόν» και ότι «το κράτος εκείνο άλλους φόρους δεν είχαν ειμή τους εγγείους... έτι από της έκτης εκατονταετηρίδος η είσπραξις των φόρων τούτων κατέστη αδύνατος, η δ' εξάντλησις των φορολογουμένων έφθασεν εις το έσχατον».

Ο Καλλιγιάς αποδίδει την ευθύνη για την κατάσταση που διαπιστώνει στην χώρα του όχι μόνον στην οθωμανική κυριαρχία, αλλά και στην βυζαντινή κληρονομιά. Στην προκειμένη περίπτωση μοιάζει να το αναφέρει ως παράδειγμα προς αποφυγήν. Αντίθετα, χρησιμοποιεί δύο άλλα παραδείγματα ηγεμόνων, του Μεγάλου Φρειδερίκου της Πρωσσίας και του δουκός de Sully, οι οποίοι διέκειντο θετικά προς την γεωργία⁴¹. Στο σημείο αυτό ας μας επιτραπεί μία παρέκβα-

38. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 184.

39. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 184.

40. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 186.

41. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 186: «Ως έλεγεν ο Σουλλύ και ο Μ. Φρειδερίκος, οι γεωργοί είναι οι τροφείς (pères nourriciers) της κοινωνίας», μία φράση που μας παραπέμπει στον Ξενοφώντα, *Οικονομικός* V 17.

ση, αναφέροντας ότι το αγροτικό πρόβλημα απασχόλησε και τον Ρενιέρη, στο έργο του *Περί Βλοσσίου και Διοφάνους*⁴², όπου χρησιμοποίησε το παράδειγμα του Φρειδερίκου Β΄ του Μέγα της Πρωσσίας (1712-1786), ως αντιπροσωπευτικού «πεφωτισμένου δεσπότη», που πλαισιωνόταν από συμβούλους, κατά το πρότυπο των Στωϊκών.

Τις αιτιάσεις του Καλλιγά ελέγχει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος⁴³ και χαρακτηρίζει άδικες τις απόψεις του, τις οποίες διετύπωσε «εν τη άλλως αξιολόγω αυτού περί δουλοπαροικίας πραγματεία, ήτις εδημοσιεύθη εν τη *Θέμιδι* τω 1865». Μετά από εκτενή ανάλυση του θέματος καταλήγει ο Παπαρρηγόπουλος ότι κανείς δεν ισχυρίσθηκε ότι το «κατά τον μέσον αιώνα επικρατήσαν φορολογικόν σύστημα, ήτο ανεπίληπτον. Εξεναντίας ομολογούμεν προθύμως ότι συνωδεύετο υπό πολλών αδικιών, υπό πολλών καταθλίψεων, υπό πολλών συμφορών... Οι ιστορικοί κατακρίνουσι τα άξια κατακρίσεως. αλλά δεν λαιδορούσι, δεν εμπάιζουσι, δεν περιφρονούσι τους προπάτορας αυτών, διότι δεν είχαν την σοφίαν του παρόντος αιώνας, και ιδίως διότι δεν εγίνωσκον ... τας υγιείς οικονομικάς αρχάς, τας οποίας δεν καθιέρωσεν η επιστήμη ειμή εις τους καθ' ημάς χρόνους... Μη φωνάζωμεν κατά των Βυζαντινών... Πρό πάντων δε μη αξιώμεν ότι το βυζαντινόν κράτος κατελύθη ένεκα του επαχθούς αυτού φορολογικού συστήματος... Άλλα είναι τα αίτια... αίτια εξωτερικά και εσωτερικά, και ιδίως η ηθική εκείνη αλλοίωσις του έθνους... Όχι, το βυζαντινόν κράτος δεν έπεσε διότι εστερήθη ποτέ των αναγκαίων, των απαιτητών χρηματικών πόρων, αλλά πρό πάντων διότι εστερήθη της ηθικής δυνάμεως, ης άνευ έθνος εν τω κόσμω τούτω δεν δύναται να υπάρξη».

Ο Παύλος Καλλιγάς, μετά την ανάγνωση, προφανώς, της κριτικής των απόψεών του για το Βυζάντιο γενικώς, την οποία κατέγραψε ο Παπαρρηγόπουλος στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας* του⁴⁴, δημοσίευσε το αυτό έτος (1867) δύο μικρές πραγματείες στην εφημερίδα *Αιών*, τις οποίες επανεξέδωσε το 1868 στο έργο με τον τίτλο *Δύο Βυζαντιναί Μελέται*⁴⁵. Η πρώτη μελέτη φέρει τον τίτλο *Περί του τυπικού της Βυζαντινής αυλής* (σσ. 3-23) και η δεύτερη τιτλοφορείται *Περί της στά-*

42. Μάρκου Ρενιέρη, *Ερευναι και εικασίαι περι Βλοσσίου και Διοφάνους*. Λειψία, Μέτζγκερ και Βίτιτγ, 1873. Αθήναι 1887². Νέα έκδοση υπομνηματισμένη. Πρόλογος Κ. Ι. Δεσποτοπούλου. Εισαγωγή, υπόμνημα πηγών, ευρετήρια και γενική επιμέλεια Γ. Αραμπατζή και Χ. Μπαλόγλου. Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2005, σ. 11 και σημ. 10 με το σχόλιο Γ. Αραμπατζή.

43. Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ΄. Εν Αθήναις, 1867, σσ. 79-90.

44. Γ. Λαγανά, *Εργογραφία...*, σ. 137.

45. Π. Καλλιγά, *Δύο Βυζαντιναί Μελέται*. Εν Αθήναις, Δ. Σηλυβριώτης, 1868.

σεως του Νίκα (σσ. 23-52). Η πρώτη μελέτη απετέλεσε εκλαϊκευτική παράθεση στοιχείων από σημαντικές βυζαντινές πηγές – ιδιαίτερα από το έργο *Περί βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου – για την αυλική ιεραρχία της Κωνσταντινουπόλεως και για τα αξιώματα– οφφίκιά της. Στηλιτεύεται η Αυλική εθιμοτυπία και η ασιατική χλιδή της Αυλής, και η πραγματεία ολοκληρώνεται με την επισήμανση της παρουσίας στις διάφορες εκδηλώσεις αυτής «...τοσούτων βαρβάρων, Χαζάρων, Περσών, Αγαρηνών, Τούρκων και όλων εκείνων, υφ' ών τους πόδας έμελλε να εξοντωθή η Βυζαντινή Αυτοκρατορία».

Η πρωτοτυπία της συγγραφής της μελέτης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι ο Καλλιγιάς πραγματεύεται ένα πολιτιστικό δημιούργημα, δεδομένου, ότι μέσα από το τελετουργικό της αυλής του Βυζαντίου, αναλύει την αυτοκρατορική κοινωνία και τις αξίες της. Τούτο δηλώνει ο ίδιος, σαφώς επηρεασμένος από τον Ρωμαίο ιστορικό των αυτοκρατορικών χρόνων Τίτο Λίβιο «υπάρχουσιν ήθη πολιτειών ως υπάρχουσιν ήθη ατόμων»⁴⁶. Η θέση του έναντι της βυζαντινής κοινωνίας είναι αρνητική, δεδομένου ότι χαρακτηρίζει έναν κόσμο με «στόμφον άκοσμον και απροσδιόριστον», έχοντας «δουλικόν πιθηκισμόν», έχοντας «μικρολογίαν περι την ακρίβειαν της εσθήτος και των χρωμάτων αυτής, ασιατικήν χλιδήν και ποταπότητα λιχνοβόρον»⁴⁷.

Η δεύτερη μελέτη περιλαμβάνει διάφορα δηκτικά σχόλια και αντιπαραθέσεις με τον Παπαρρηγόπουλο⁴⁸, σχόλια τα οποία με νηφάλιο τρόπο αποφάσισε να εξαλείψει στην οριστική επανέκδοση της συμβολής του το 1882, οπότε και εμπλούτισε το κείμενό του με παραπεμπτικές σημειώσεις στις πηγές και σε διάφορα βοηθήματα⁴⁹. Περαιτέρω, ο Καλλιγιάς θα δημοσιεύσει σχόλιο με τον τίτλο «Ολίγα τινά πε-

46. Π. Καλλιγιάς, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 308.

47. Π. Καλλιγιάς, *ένθ' αν.*, σσ. 325-326.

48. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος δημοσιεύει το 1866 «Περί της Στάσεως της λεγομένης του Νίκα και περί του ναού της Αγίας Σοφίας», *Πανδώρα* ΙΣΤ', φυλ. 382 (15.2.1866) 501-11, μελέτη που προφανώς επηρέασε τον Καλλιγιά. Ο Παπαρρηγόπουλος απάντησε με επικριτικό τρόπο στον Καλλιγιά. Πβ. Κ. Παπαρρηγοπούλου «Ο Μεσαιωνικός Ελληνισμός και η Στάσις του Νίκα κατά τον Κύριον Π. Καλλιγιάν», εφημ. *Αιών*, περ. Β', έτ. Α', αριθμ. 2.308 (4 Ιανουαρίου 1868). Επανεκδόθηκε σε ιδιαίτερο φυλλάδιο με τον αυτόν τίτλο. Εν Αθήναις, Ν. Πάσσαρη, 1868, σσ. [3]+4-14. Η διαφορά μεταξύ του αυτοτελούς φυλλαδίου και του αρχικού δημοσιεύματος στην εφημερίδα είναι ότι στο φυλλάδιο προστέθηκε στο τέλος μία σελίδα με παρατηρήσεις του Παπαρρηγοπούλου για τον Καλλιγιά. Γ. Λαγανά, *Εργογραφία...*, σσ. 237-238.

49. Π. Καλλιγιάς, *Μελέται και Λόγοι*. Αθήναι, Α. Κορομηλά, 1882, σσ. 327-55.

ρί της στάσεως του Νίκα»⁵⁰, στο οποίο απάντησε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος⁵¹.

Στην μελέτη του «Περί της στάσεως του Νίκα», ο Καλλιγιάς συνεχίζει να έχη τους αρνητικούς χαρακτηρισμούς για την βυζαντινή αυλή. Προβάλλει δύο στοιχεία της βυζαντινής κοινωνίας, «αμφότερα ολέθρια και καταστρεπτικά», «τον φανατισμό και την στρατοκρατία». Ανάμεσα στα δύο αυτά γνωρίσματα «ευρέθη ο Ιουστινιανός», ο οποίος χαρακτηρίζεται «άτολμος, κρυψίνους, φιλύποπτος, επίμονος και ανακόλουθος, εστερημένος παρρησίας και πολιτικής επιτηδειότητας». Δεν παραγνωρίζει ότι υπήρχαν «πολλοί λόγιοι εν τη εποχή του Ιουστινιανού, αλλ' όπως και αυτός, μάλλον χρήσιμοι εις τους μεταγενεστέρους, ή εις τους συγχρόνους. Διότι ο λαός διετέλει εν πλήρει αμαθία και βαρβαρότητι»⁵².

Οι απόψεις του Καλλιγιά περί Βυζαντίου συνάδουν με την αρνητική εικόνα που παρουσιάζουν για το Κράτος ο Montesquieu και ο Γίββων και δημοσιοποιούνται σε μία εποχή, κατά την οποία ο Κ. Παπαρρηγόπουλος δίνει νέα μορφή στο βιβλίο του *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, και προσπαθεί να αποδείξη ότι το Βυζάντιο αποτελεί κρίκο της ελληνικής ιστορίας. Το Βυζάντιο είναι για τον Καλλιγιά ένας κόσμος ξεχωριστός, εν μέρει νεκρός από τα χτυπήματα των βαρβάρων. Καταλογίζει στο Βυζάντιο την διαφθορά της κοινωνίας της εποχής του και ως θετικό αναγνωρίζει ότι οι βυζαντινοί λόγιοι διεφύλαξαν τον αρχαίο πολιτισμό και την χριστιανική θρησκεία⁵³.

Η πραγματεία του Καλλιγιά με τον τίτλο *Περί της εν Φλωρεντία συνόδου*, καλύπτει τις πρώτες 180 σελίδες του τόμου *Μελέται και Λόγοι*⁵⁴ και αποτελεί την μόνη πρωτότυπη μελέτη από τις τέσσερεις συνολικά που εκδίδονται. Δεν γνωρίζομε πότε ακριβώς συνεγράφη, εξεδόθη το 1882, σε μία εποχή, κατά την οποία σύγχρονοι λόγιοι του Καλλιγιά, όπως ο Ρενιέρης και ο Παπαρρηγόπουλος⁵⁵ πραγματεύονται

50. Εφημ. *Αιών*, περ. Β', έτ. Α', αριθμ. 2309, Δευτέρα 8.1.1868.

51. Κ. Παπαρρηγοπούλου «Σχόλιον», *Αιών*, περ. Β', έτ. Α', αριθμ. 2310, 11.1.1868.

52. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 330.

53. Marie-Paule Masson - Vincourt, ένθ' αν., σσ. 695-696.

54. Η συλλογή συγκεντρώνει τις ακόλουθες μελέτες: «Περί της εν Φλωρεντία Συνόδου» (σσ. 3-180), «Περί δουλοπαροικίας παρά Ρωμαίοις και Βυζαντίοις και περί φορολογικών διατάξεων» (σσ. 183-304), «Περί του τυπικού της Βυζαντινής Αυλής» (σσ. 307-326), «Περί της στάσεως του Νίκα» (σσ. 329-355).

55. Κ. Παπαρρηγοπούλου «Ο Νικαίας Βησσαρίων», *Εστία*, τόμ. Α', φυλ. 3 (18 Ιανουαρίου 1876) 35-37· «Τελευταία μεγάλη απόπειρα προς ένωσιν των εκκλησιών. Η εν Φλωρεντία Σύνοδος», *Παρθενών*, έτ. Γ', τόμ. Γ', φυλ. 33 (1.11.1873) 313-321· 34 (15.11.1873) 353-359.

το ίδιο θέμα. Ο Σμυρναίος λόγιος προσπαθεί να αποδείξει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την πολιτικοστρατιωτική παρακμή του Βυζαντίου στις τελευταίες δεκαετίες της παλαιολόγιας δυναστείας. Ο Καλλιγιάς γνωρίζει τις μελέτες του Ρώσου Βασιλείου Ποππώφ, ο οποίος είχε πραγματευθεί το ίδιο θέμα πριν απ' αυτόν, καθώς και τα δημοσιευθέντα έργα για τον Βησσαρίωνα του Γάλλου Vast⁵⁶ και του Wolfgang von Goethe, έγγονου του ενδόξου ποιητού. Στον πρόλογο του έργου του στρέφεται κατά των Παλαιολόγων, οι οποίοι, όπως παρατηρεί επί λέξει, «δίκην επαίτου περισαίνοντες τας ευρωπαϊκάς αυλάς, προσήνεγκον ολοκαυτώματα τα ιερά και τα όσια, όπως εκλιπαρήσωσιν αρωγήν προς διάσωσιν του κατασειομένου σκάφους της Πολιτείας». Αυτό αποτελεί την διήκουσα έννοια όλης της μονογραφίας, την οποία διέπει μένος αντιπαπικό και πνεύμα αφοσιώσεως προς την μητέρα Ορθόδοξο Εκκλησία⁵⁷. Τονίζει ότι η Δύση δεν ήταν σε θέση να βάλει φραγμό στον Μωαμεθανισμό⁵⁸, υπογραμμίζει ότι η Ένωση δεν θα αποσοβούσε τον κίνδυνο, η Ρώμη ουδέποτε έπαυσε ούτε θα παύση να εργάζεται υπέρ της Ενώσεως, θέλοντας ως υπερτάτη εξουσία τον Πάπα⁵⁹. Πράγματι, η αρχή του Σχίσματος έλαβε χώρα το 1054, αλλά βαθμηδόν εξελίχθηκε, αναπτύχθηκε και οριστικοποιήθηκε το 1204, όταν η κατάκτηση της ΚΠολεως από τους Σταυροφόρους είχε ως αποτέλεσμα την βίαιη επιβολή στο Πατριαρχείο ΚΠολεως της περί Εκκλησίας και παπικού Πρωτείου ρωμαϊκής αντιλήψεως με την τοποθέτηση στην θέση του ορθοδόξου Πατριάρχου ενός υποταγμένου στην Ρώμη Λατίνου με τις ευλογίες του Πάπα Ιννοκεντίου Γ'⁶⁰. Ο Πάπας Ευγένιος Δ' δικαιολογούσε την πρωτοβουλία του για την σύγκληση Συνόδου με την εντολή του Κυρίου, ο οποίος είχε εμπιστευθεί σ' αυτόν την φροντίδα «της οικουμενικής Εκκλησίας». Η κεφαλή και η μητέρα όλων των Εκκλησιών θα ήταν η «Ρωμαϊκή Εκκλησία». Ο Ευγένιος επικαλείτο επίσης την παρουσία του Αγίου Πέτρου στην Ρώμη. Από εκεί εξεμαίευε και το Πρωτεϊόν εξουσίας, του οποίου την οικουμενικότητα

56. H. Vast, *Le cardinal Bessarion*. Paris 1878.

57. Π. Μπρατσιώτου «Ο Παύλος Καλλιγιάς ως Χριστιανός...», σ. 36.

58. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 179.

59. Π. Καλλιγιά, *Μελέται και Λόγοι*, σ. 180.

60. Th. Nikolaou, «Die Vervollständigung des Schismas zwischen Ost- und Westkirche im Jahr 1204 und die Anfänge des Uniatismus», Th. Nikolaou et al. (eds.), *Das Schisma zwischen Ost- und Westkirche-950 bzw. 800 Jahre danach (1054 und 1204)*. Münster, LIT Verlag, 2004. Πβ. την αναλυτική βιβλιοκρισία του Καθηγητού Ευ. Θεοδώρου, *Θεολογία* 77 (2) (2006) 742-746.

ιδιαίτεως υπογράμμισε⁶¹. Η τραγική σχισματική εξέλιξη και διαδικασία κορυφώνεται στους κανόνες 4,5 και 9 της κατά το 1215 συγκληθείσης Δ΄ Συνόδου του Λατερανού (12ης Οικουμενικής Συνόδου κατά τους Ρωμαιοκαθολικούς), οι οποίοι κανόνες κατήγγησαν την αυτοτέλεια και ανεξαρτησία των Εκκλησιών, οι οποίες θεμελιώνουν την ζωή τους στην μετ' αλλήλων ευχαριστιακή κοινωνία⁶². Έκτοτε, η Δυτική Εκκλησία θα προσπαθήσει μετά την περιπέτεια της Τετάρτης Σταυροφορίας και των συνεπειών της να υπαγάγει την Ανατολική Εκκλησία με την μέθοδο της διεξαγωγής του θεολογικού διαλόγου και της υποσχέσεως αποτροπής της απειλής νέας σταυροφορίας ή της προσφοράς στρατιωτικής βοήθειας στον Πάπα⁶³. Ο Καλλιγιάς θα τονίσει ότι «ουδέν έθνος σώζεται δια μόνης εξωτερικής αρωγής. Τούτο τουλάχιστον το σκληρόν μάθημα διδασκόμενοι, αρκούντως αμειβόμεθα εκ τοιαύτης μελέτης, καθ' όν χρόνον αποδύομεθα εις τον αγώνα της εις ακέραιον αποκαταστάσεως του κατακερματισθέντος Ελληνισμού», μία έκφραση και δήλωση που θα είναι προφητική, δεδομένου ότι γράφεται σε μία περίοδο που το ελληνικό κράτος προσπαθεί να επεκταθή. Δεν είναι χωρίς αξία να τονισθή ότι ο Καλλιγιάς εκφράζεται θετικά υπέρ του Βησσαρίωνος.

Το «μακρότατον και σπουδαιότατον των ιστορικών έργων»⁶⁴ του Καλλιγιά, εκείνο που τον καταξίωσε στην διεθνή βιβλιογραφία είναι το έργο του με τον τίτλο *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας. Από της Πρώτης (1204) μέχρι της Τελευταίας Αλώσεως (1453)* (Αθήναι 1894)⁶⁵.

Οι *Μελέται* αποτελούν μνημειώδη συμβολή για το τελευταίο με-

61. A. Leidl, «Αι περί πρωτείου διαπραγματεύσεις κατά την Σύνοδον της Φλωρεντίας ως απάντησις προς την δυτικήν θεωρίαν της υπερτάτης αυθεντίας της Οικουμενικής Συνόδου και την Ανατολικήν θεωρίαν της Πενταρχίας (μτφ. Φωκά Αγγελάτου)», *Γρηγόριος Παλαμάς* 61 (1978) 155-180 [= Φωκά Αγγελάτου, *Πατερικά Μελετήματα και Εκκλησιαστικά Θέματα*. Επιμ. πρωτ. Δ. Κωνσταντέλου. Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ιδρυμα Πατερικών Μελετών, 1999, 323-344, εδώ σ. 328].

62. Ευ. Θεοδώρου, *ένθ' αν.*, σ. 745.

63. Περί της Συνόδου της Φερράρας - Φλωρεντίας, πβ. Χριστοφόρου Β' [Δανηλίδου] «Το άκυρον της εν Φλωρεντία ενώσεως», *Τα Άπαντα Χριστοφόρου Β'*, επιμ. Ευγ. Μιχαηλίδου, τόμ. Α'. Αλεξάνδρεια 1960, σσ. 35-110. Α. Παπαδάκη με τη συνεργασία J. Meyendorff, *Η Χριστιανική Ανατολή και η Ανοδος του Παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 έως το 1453*, μτφ. Στ. Ευθυμιάδου. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σσ. 556-609.

64. Σύμφωνα με τον Σπ. Λάμπρο, «Ο Καλλιγιάς ως...», *ένθ' αν.*, σ. 586.

65. Το έργο ανατυπώθηκε φωτομηχανικά με ελαφρώς τροποποιημένο τον τίτλο Π. Καλλιγιά, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας. Λασκαρίδαι-Παλαιολόγοι. Από της Πρώτης (1204) μέχρι της Τελευταίας Αλώσεως (1453)*. Προλογικά Α. Γ. Σαββίδη (ε'-ιζ'). Αθήνα, Δημιουργία, 1997, σσ. λβ' + 776 [Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ιστορία 8].

γάλο τμήμα της υστεροβυζαντινής περιόδου. Και τούτο, διότι το να γράψει κανείς μία ευρεία ιστορική σύνθεση για την υστεροβυζαντινή εποχή των Παλαιολόγων, αφού προηγουμένως θα έχει ερευνήσει ποικίλες και διάφορες πτυχές του θέματος και της περιόδου, με σχετικές δημοσιεύσεις, θα ήταν κάτι αναμενόμενο⁶⁶. Το να πραγματοποιήσει κάτι κάποιος χωρίς επισταμένη θητεία στον κλάδο αποτελεί ένα μοναδικό θέμα.

Ο Καλλιγιάς καλύπτει σε τρία κεφάλαια (σσ. 1-52) τα γεγονότα που αφορούν την Αλωση του 1204, με συντομία αναφέρεται στην διοίκηση του κράτους πριν από την Αλωση (σσ.52-62), ενώ σε ένα εκτενέστατο κεφάλαιο (σσ. 63-140) καταγράφονται οι αλληπάλληλες γερμανόφωνες, σλαβόφωνες και τουρκόφωνες εισβολές στις βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου. Ακολούθως, αφιερώνονται δύο εκτενή κεφάλαια, το έκτο και το έβδομο (σσ. 141-245) για την ανάκτηση της ΚΠόλεως το 1261. Το ένα αφηγείται την ιστορία του Βυζαντίου μεταξύ 1205 και 1216, και το άλλο καλύπτει την περίοδο από το 1216 έως το 1261. Η ιστορία της δυναστείας των Παλαιολόγων καταγράφεται σε 500 περίπου σελίδες (εννέα κεφάλαια, σσ. 245-736). Κάθε ένα κεφάλαιο καλύπτει την βασιλεία ενός Παλαιολόγου, με εξαίρεση τον Ιωάννη Παλαιολόγο, που βασίλευσε για πολύ μεγάλο διάστημα (1341-1391), και στον οποίο είναι αφιερωμένα δύο κεφάλαια. Βραχύ, αλλά ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο που αφορά τα αμέσως μετά την Αλωση (σσ. 736-69) και τις τελευταίες ημέρες των Παλαιολόγων (σσ.771-775).

Ο Καλλιγιάς τηρεί αυστηρά ουδέτερη στάση απέναντι στα πρόσωπα. Όταν αναφέρεται στον Πορθητή χρησιμοποιεί πάντα το όνομά του ή τον τίτλο του, ο «Σουλτάνος». Το όνομα μάλιστα δεν συνοδεύεται ποτέ από επίθετο που να υποκρύπτει αξιολογική κρίση. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Κωνσταντίνο. Μνημονεύεται με το όνομά του ή με τον τίτλο του, χωρίς κανέναν άλλο όρο που να του προσδίδη κάποιο γνώρισμα. Η δράση του στα τείχη χαρακτηρίζεται ευγενής και γενναία ή ανδρεία. Τέλος, μία και μόνη φορά χρησιμοποιείται το όνομα «Έλληνες», την στιγμή που αναφέρονται τα λόγια του Αυτοκράτορα, όταν αυτός προτρέπει τους κατοίκους του Βυζαντίου να πολεμήσουν γενναία για να σώσουν την πόλη «ην ανήγειρεν ο Μ.Κωνσταντίνος ως “καταφύγιον πάντων των χριστιανών, ελπίδα και χαράν πάντων των Ελλήνων”». Αυτό σημαίνει ότι ο ιστορικός αναγνωρίζει εμμέσως την συνέχεια της ελληνικής ιστορίας. Αντίστοιχη η διατύπωσή του,

66. Τέτοια είναι η περίπτωση του κορυφαίου Αγγλου Βυζαντινολόγου D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, μτφ. Στ. Κομνηνού. Αθήνα, Παπαδήμας 1996 (με πρώτη έκδοση London 1972, δεύτερη έκδοση Cambridge 1993).

δηλωτική της συνεχείας της ελληνικής ιστορίας όταν χαρακτηρίζει τον θάνατο του Αυτοκράτορα: «έπεσεν ηρωικώς μαχόμενος [...] ως απόγονος του Λεωνίδα, [...] ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος» (σ. 722).

Τελικές παρατηρήσεις

Η ανάδειξη του συγγραφικού έργου του τραπεζίτη και πανεπιστημιακού δασκάλου του 19ου αιώνα, Παύλου Καλλιγά, που αφορά το Βυζάντιο, αποδεικνύει τον συγγραφέα αυτόν ως σκαπανέα των βυζαντινολογικών σπουδών όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο, αλλά και διεθνώς. Σε μία εποχή που αναζητούνταν πρότυπα από την κλασσική Ελλάδα και το Βυζάντιο παρεμελείτο ή παραγνωριζόταν, η συμβολή του Έλληνα αυτού διανοουμένου παραμένει μέχρι και σήμερα καταλυτική. Αψευδής μάρτυρας η αναγνώριση του έργου του από συγχρόνους συγγραφείς, πράγμα που το κάνει να είναι κλασσικό.

Christos P. Baloglou

*Ein griechischer Bankier und Unternehmer
des 19ten Jahrhunderts über das Byzantium: Paul Kalligas*

Abstract

Der vorliegende Aufsatz hat zum Ziel die schriftstellerische Tätigkeit des Professors der Rechtswissenschaften, Vorsitzenden des Rates von *National Bank of Greece* und Ministers Paul Kalligas (Smyrna 20.9.1814-Athen 15/27.9.1896) zu beschreiben. Kalligas studierte Rechtswissenschaften, Geschichte und Philosophie in München, Berlin und Heidelberg, wo er den Titel von Dr.rer.pol.bekam. Er wirkte von 1839, als er Privatdozent gewählt worden war bis seinen Tod in vielen Bereichen des gesteigen und gesellschaftlichen Lebens in Griechenland: Vizevorsitzender (15.5.1885-2.7.1890) und Vorsitzender des Rates von *National Bank of Greece* (2.7.1890-15/27.9.1896), Professor an der Juristischen Fakultät der Universität Athen, (11.9.1843-12.6.1845; 19.8.1854-30.8.1879), deren Rektor er im akademischen Jahr 1869-70 war, Minister der Justiz, Finanzminister und Aussenminister in verschiedenen Regierungen, Schriftsteller eines fünfbandigen Werkes, das das *System des Römischen Rechtes* analysiert (Athen 1848-1855, ⁴1930), mehrerer, kurzen Aufsätze über Philologie, Philosophie und Geschichte und eines Romans.

Seine Veröffentlichungen über Byzantium nehmen einen grossen Teil seiner Tätigkeit. Von Wichtigkeit ist sein Werk u.d.T. *Studien Byzantinischer Geschichte. Von der Ersten (1204) bis der Letzten Eroberung (1453)* (Athen 1894, Nachdr. 1997], denn er stellt die Palaiologenzeit dar.

ΛΕΥΚΗ